

De Nederlandse economie

De huidige hoogconjunctuur vergeleken met die van 2007

André Mares

December 2017

Inhoud

- 1. Inleiding 3**
- 2. Conjunctuurbeelden 2007 en 2017 vergeleken 6**
- 3. Vergelijking van diverse economische indicatoren in 2007 en 2017 9**
 - 3.1 Vertrouwen consumenten op niveau van voor de crisis 9
 - 3.2 Woningprijzen nog ruim 4 procent onder niveau van voor de crisis 12
 - 3.3 Nederlandse export 33 procent boven niveau van voor de crisis 13
 - 3.4 Productie industrie op hoogste niveau ooit 15
 - 3.5 Producentenvertrouwen bijna weer op recordhoogte 16
 - 3.6 Consumptie huishoudens pas laat weer op niveau 2008 17
 - 3.7 Faillissementen op laagste niveau in deze eeuw 19
 - 3.8 Investerings voor het eerst boven niveau van voor de crisis 19
- 4. Arbeidsmarkt nog niet zo krap als voor de crisis 21**
- 5. Conclusie 24**

In dit artikel wordt de huidige hoogconjunctuur vergeleken met die van tien jaar eerder. In 2007 stond de economie aan de vooravond van een grote recessie (2009), waarop jaren van economische malaise volgden. De eerste tekenen van de naderende economische neergang waren al zichtbaar in de Conjunctuurklok van eind 2007. Niet alleen was het consumentenvertrouwen destijds al stevig onderuitgegaan, ook waren de omstandigheden voor uitvoer, consumptie en investeringen al aan het verslechteren. Dit soort tekenen van een naderende omslag waren in november 2017 niet aanwezig.

1. Inleiding

De Nederlandse economie verkeerde volgens de Conjunctuurklok van november 2017 al meer dan een jaar in hoogconjunctuur. Ruim tien jaar eerder was dat ook zo. Maar toen daalde het vertrouwen van consumenten al wel een paar maanden. Na slecht economisch en financieel nieuws sloeg de stemming over de economische situatie in september 2007 volledig om. Achteraf gezien was het consumentenvertrouwen de eerste conjunctuurindicator in de Conjunctuurklok die een naderende omslag signaleerde. Die onzekerheid van consumenten bleek de eerste voorbode van de grote recessie van 2009.

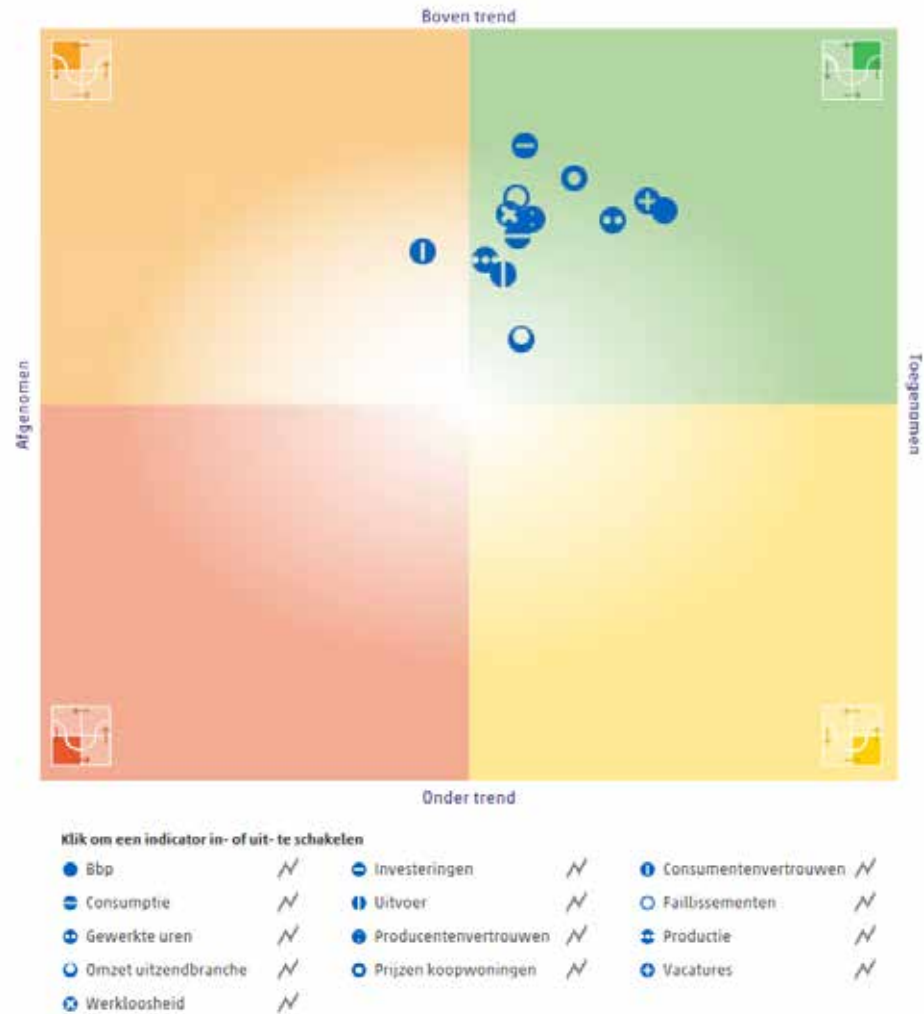
Ondanks het afnemende consumentenvertrouwen was het algemeen conjunctuurbeeld eind 2007 nog onverminderd positief. De opgaande conjunctuurfase duurde destijds al vier jaar. Zowel de stand van de conjunctuur als de leeftijd van de opgaande conjunctuurfase was eind 2017 vergelijkbaar met tien jaar eerder. Maar zijn er ook op een hoger detailniveau parallellen te trekken tussen beide conjunctuurbeelden? Hoe gaat het bijvoorbeeld met het consumentenvertrouwen? En hoe zit dat met de andere indicatoren uit de Conjunctuurklok?

Het artikel begint met een vergelijking tussen het conjunctuurbeeld van 2007 en 2017. Vervolgens worden de verschillende indicatoren uit de Conjunctuurklok besproken. De volgorde waarin de indicatoren aan bod komen is chronologisch bepaald door het moment van het in laagconjunctuur geraken van de indicatoren. Logischerwijs wordt er daarom begonnen met het consumentenvertrouwen. Vervolgens komen ook de verschillende bestedingscategorieën aan bod. De arbeidsmarkt reageert doorgaans vertraagd op de economische ontwikkeling, waardoor de analyse hiermee wordt afgesloten.

De werking van de Conjunctuurklok in een notendop

Het CBS heeft de Conjunctuurklok ontwikkeld als hulpmiddel voor het bepalen van de stand en het verloop van de Nederlandse conjunctuur. Zoals een klok de actuele tijd laat zien, zo geeft de Conjunctuurklok de meest recente stand van de conjunctuur weer. In de klok zijn twaalf conjunctuurrelevante indicatoren opgenomen waarover het CBS ook afzonderlijk publiceert. Deze indicatoren zijn geselecteerd op basis van hun samenhang met de ontwikkeling van het bruto binnenlands product (bbp). Door naar meer indicatoren te kijken dan alleen het bbp kan een breder beeld worden verkregen van de fase waarin de Nederlandse economie zich bevindt. Het bbp zelf is ook opgenomen in de klok. Het CBS actualiseert de Conjunctuurklok één keer per maand.

De conjunctuurklok in november 2017

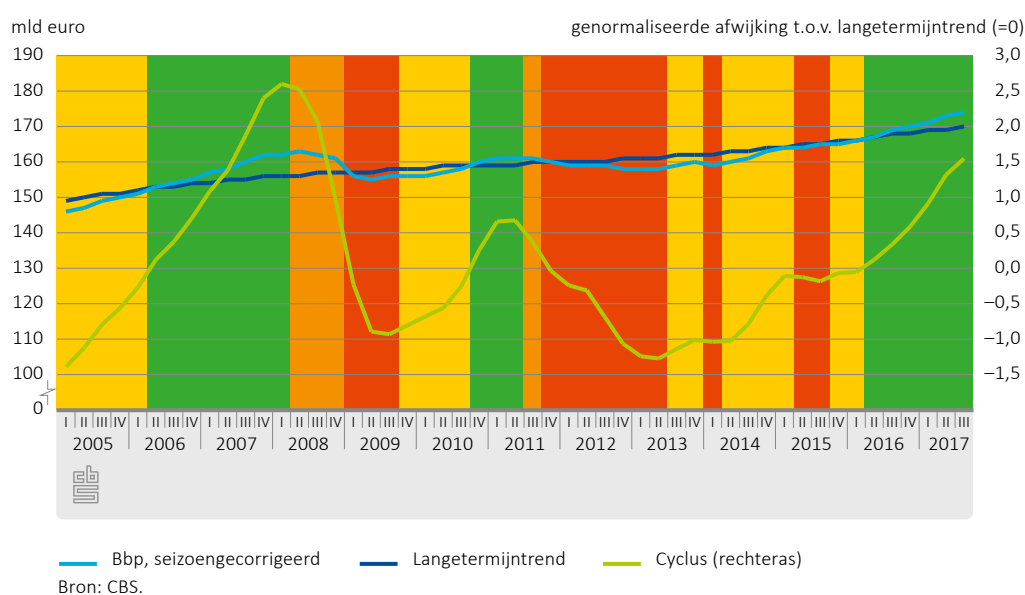
De economie verloopt cyclisch: perioden van (hoge) groei wisselen af met perioden van nauwelijks groei, of zelfs krimp. Deze cyclische golfbeweging wordt conjunctuur genoemd en is behalve als een golfbeweging in de tijd ook af te beelden zoals in de Conjunctuurklok van het CBS.

De ontwikkeling van een economische indicator is te splitsen in een trendmatige (structurele) en een conjuncturele ontwikkeling. In het plaatje van de Conjunctuurklok is de x-as gelijkgesteld aan de langetermijntrend. De conjuncturele ontwikkeling, de cyclus, is de afwijking van de indicator ten opzichte van zijn langetermijntrend. In de klok is dus af te lezen of de betreffende indicator in een bepaalde periode boven of onder de langetermijntrend presteert. Tevens is in de klok af te lezen of de ontwikkeling in vergelijking met de voorgaande periode verbetert of verslechtert. Met andere woorden, of de indicatoren zich in een opgaande of neergaande conjuncturele fase bevinden.

De vier kwadranten van de Conjunctuurklok komen overeen met de vier fasen van een conjunctuurcyclus. Het groene kwadrant is de fase van hoogconjunctuur, het oranje kwadrant is de fase van neergang, het rode kwadrant is de fase van laagconjunctuur en het gele kwadrant is de fase van herstel. De conjunctuur is op zijn top als de indicatoren in de Conjunctuurklok zijn verspreid over de twee bovenste kwadranten. Bij een conjunctureel dal zijn de indicatoren verspreid over de twee onderste kwadranten.

Bij een normale golfbeweging van de conjunctuur bewegen de verschillende indicatoren tegen de wijzers van de klok in. Indicatoren in het groene kwadrant bevinden zich in een opgaande conjunctuurfase en presteren boven hun langetermijntrend. Als de conjunctuur omslaat komen de indicatoren eerst in het oranje kwadrant. Ze presteren nog wel boven hun langetermijntrend, maar bevinden zich wel in een neergaande fase. Staan de indicatoren vervolgens in het rode kwadrant, dan presteren ze ook onder hun trend. Ten slotte slaat de conjunctuur weer om en komen de indicatoren in het gele kwadrant terecht. Ze staan dan in de herstelfase van de conjunctuur, maar presteren nog wel onder hun langetermijntrend. Hieronder is van het bruto binnenlands product (bbp) de seizoengecorrigeerde en de trendmatige ontwikkeling te zien. Het verschil tussen beide lijnen is de cyclus. De cyclus is de conjuncturele ontwikkeling van het bbp. De kleurvlakken in de grafiek geven aan met welk kwadrant de lijnen corresponderen.

De cyclus van het binnenlands product

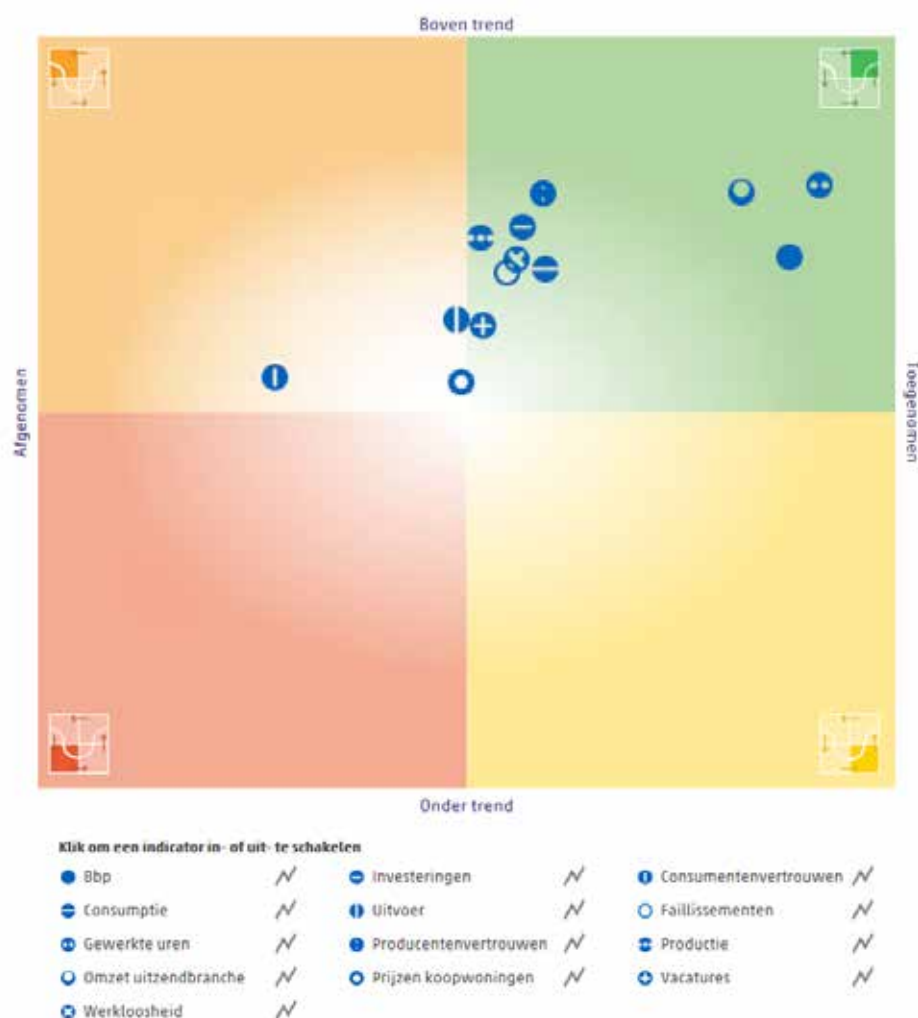

2. Conjunctuurbeelden 2007 en 2017 vergeleken

In november 2007 verkeerde de Nederlandse economie volgens de Conjunctuurklok in hoogconjunctuur. Alle indicatoren in de klok presteerden boven hun langetermijntrend. Bijna alle indicatoren stonden ook nog in het groene kwadrant. Alleen het consumentenvertrouwen was diep in het oranje kwadrant geplaatst. Deze indicator was over zijn hoogtepunt heen en in een neergaande fase. In juni 2007 had het consumentenvertrouwen een hoogtepunt van 25 bereikt. Vijf maanden later stond het vertrouwen op 1. Hoewel deze daling zeer stevig is, bevond het vertrouwen zich nog wel boven de langetermijntrend. Eind 2007 ging het consumentenvertrouwen van het oranje kwadrant over naar het rode kwadrant, het kwadrant van laagconjunctuur.

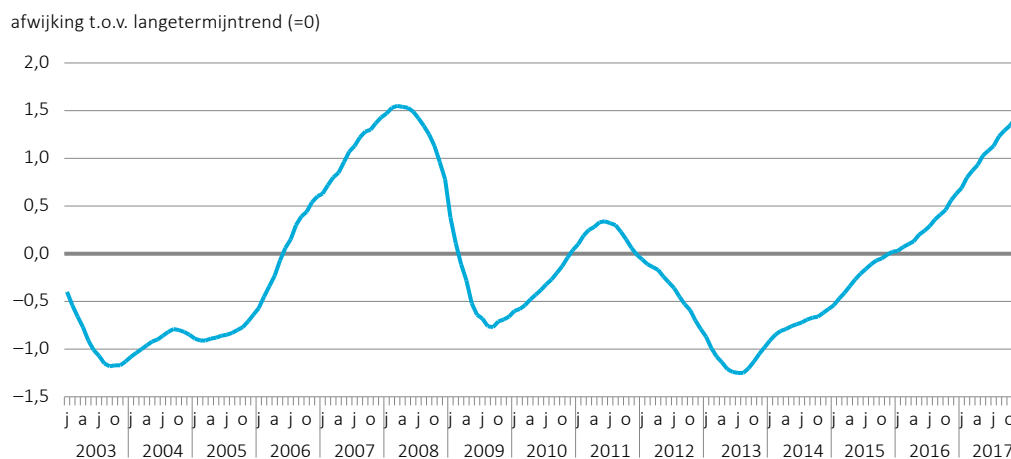
De wereld stond in het najaar van 2007 aan de vooravond van de grote recessie. Het begon in de zomer van 2007 met de hypotheekcrisis in de Verenigde Staten. Doordat over de hele wereld banken leningen hadden uitstaan in de Verenigde Staten, kon de hypotheekcrisis uitgroeien tot een wereldwijde kredietcrisis. Economieën in alle ontwikkelde landen belandden in 2009 in een diepe recessie.

2.0.1 De conjunctuurklok in november 2007

In november 2007 bevond de economie zich ruim vier jaar in een opgaande conjuncturele fase. Die opgang duurde vervolgens nog tot en met februari 2008. In het voorjaar van 2008 bereikte het conjunctuurbeeld ondanks de terugval van het vertrouwen eerst nog een hoogtepunt. Daarna kwam de economie in een neergaande conjuncturele fase. Aan het eind van 2008 stonden alle indicatoren aan de linkerkant van de Conjunctuurklok, de fase van neergang. In het begin van de herfst van 2009 bereikte het conjunctuurbeeld een voorlopig dieptepunt.

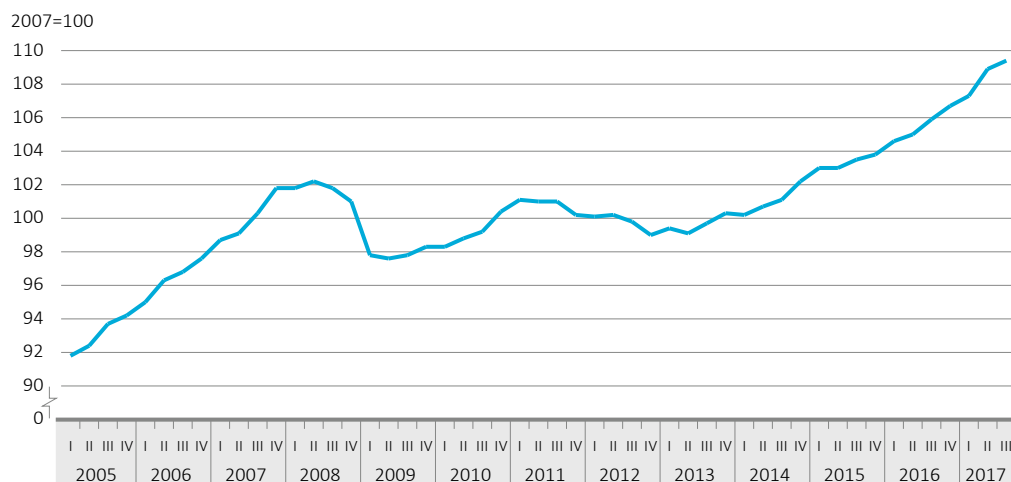
2.0.2 Conjunctuurbeeld (ongewogen gemiddelde van de indicatoren in de Conjunctuurklok)

Bron: CBS.

Ook het bbp begon na de zomer van 2008 te dalen. In het derde kwartaal van 2008 daalde het bbp voor het eerst ten opzichte van een kwartaal eerder. In het eerste kwartaal van 2009 nam het bbp met ruim 3 procent af. Pas in het vierde kwartaal van 2014 lag het bbp weer op hetzelfde niveau als voor de crisis.

2.0.3 Bbp Nederland, seizoengecorrigeerd

Bron: CBS.

Het conjunctuurbeeld in november 2017 was vergelijkbaar met dat van tien jaar eerder. Alle indicatoren in de klok presteerden in november 2017 boven hun langetermijntrend. Geen van de indicatoren zat erg diep in het oranje kwadrant. De opgaande fase duurde in november 2017 ruim vier jaar.

Zowel de consumptie door huishoudens, de investeringen in vaste activa, de export, als de productie door de industrie groeiden in de Conjunctuurklok van november 2017. Het aantal faillissementen en de werkloosheid daalden. De omzet van de uitzendbranche, het aantal gewerkte uren en de openstaande vacatures namen toe. Ook de prijzen van bestaande koopwoningen zaten al ruim vier jaar in de lift.

De cyclus van het consumentenvertrouwen was wat minder dan in oktober 2017, waardoor deze indicator als enige iets in het oranje kwadrant stond. Indicatoren kunnen af en toe op en neer gaan tussen fasen voordat ze voor een langere periode een volgende conjunctuurfase ingaan. Net als het vertrouwen van producenten lag het consumentenvertrouwen in de herfst van 2017 op het hoogste niveau in negen à tien jaar.

2.0.4 De conjunctuurklok in november 2017

Hoewel de economie in november 2017 floreerde, was de hoogconjunctuur minder uitbundig dan tijdens eerdere bloeiperiodes. Zo groeide in de jaren 1997 tot en met 2000 de economie elk jaar met meer dan 4 procent. Na 2000 zijn groeicijfers van meer dan 4 procent per jaar niet meer voorgekomen.

3. Vergelijking van diverse economische indicatoren in 2007 en 2017

Uit de vergelijking van de klokdoornedes eind 2007 en eind 2017 komt naar voren dat het algemene conjunctuurbeeld op beide momenten grote overeenkomsten vertoont. Zowel in 2007 als in 2017 verkeerde de Nederlandse economie in hoogconjunctuur. Maar wat zijn de verschillen en overeenkomsten op het niveau van de individuele indicatoren? En welke ontwikkelingen gingen hierachter schuil?

In de Conjunctuurklok staan dertien indicatoren, inclusief de referentievariabele bbp. Deze komt in onderstaande analyse niet apart aan bod. Onderdelen van het bbp, zoals de uitvoer, de consumptie door huishoudens, de investeringen in vaste activa en de productie door industrie worden wel besproken. Verder komen in de volgende paragraaf arbeidsmarkt-indicatoren uit de klok aan de orde, zoals de werkloosheid, het aantal gewerkte uren en openstaande vacatures. De overige besproken klokindicatoren zijn het consumenten- en het producentenvertrouwen, de prijsindex bestaande koopwoningen en de faillissementen.

De volgorde waarin al deze indicatoren aan bod komen is chronologisch bepaald door het moment van het in laagconjunctuur (het rode kwadrant van de Conjunctuurklok) geraken van de indicatoren. Eind 2007 belandde het consumentenvertrouwen als eerste indicator in laagconjunctuur. De werkloosheid was in de zomer van 2009 de laatste indicator die in het rood terechtkwam.

3.1 Vertrouwen consumenten op niveau van voor de crisis

Het consumentenvertrouwen was in 2007 de eerste indicator in de Conjunctuurklok die in een fase van laagconjunctuur terechtkwam. In juni 2007 bereikte het consumentenvertrouwen eerst nog een hoogtepunt met 25. Daarna bleef het vertrouwen nog een paar maanden boven de 20 punten.

Consumenten- en producentenvertrouwen

De indicator van het consumentenvertrouwen is het gemiddelde van de saldi van de percentages van positieve en negatieve antwoorden op de vragen over de economische situatie in de afgelopen en komende 12 maanden, de financiële situatie van het huishouden in de afgelopen en komende 12 maanden en of het een gunstige tijd is om grote aankopen te doen. De indicator kan een waarde aannemen van -100 (iedereen antwoordt negatief) tot $+100$ (iedereen antwoordt positief). Bij een waarde van 0 is het aandeel pessimisten gelijk aan het aandeel optimisten. Het consumentenvertrouwen is voor seizoensinvloeden gecorrigeerd.

Het producentenvertrouwen is een stemmingsindicator van de ondernemers in de industrie die de richting aan geeft waarin de industriële productie zich naar verwachting zal ontwikkelen. De indicator is een ongewogen rekenkundig gemiddelde van drie (deel) indicatoren uit het conjunctuuronderzoek in de industrie. Het betreft de vragen verwachte bedrijvigheid, het oordeel over de orderpositie en het oordeel over de voorraden. De onderliggende deelindicatoren worden voor de berekening van het producentenvertrouwen eerst nog ontdaan van seizoensinvloeden en onvoldoende objectieve beoordeling (bias).

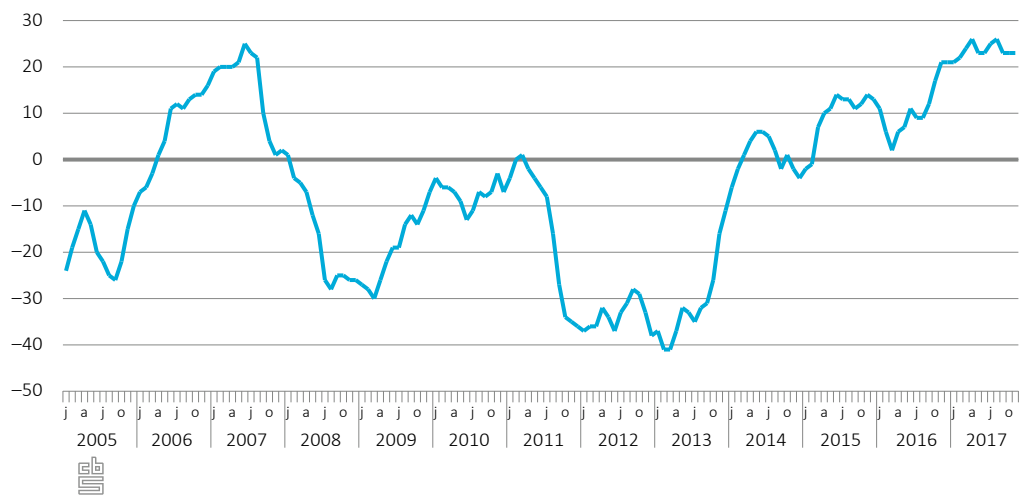
In september 2007 daalde het consumentenvertrouwen zeer snel (van 22 naar 10). Het was de grootste daling in één maand ooit. Vlak voor en tijdens deze daling verschenen veel berichten in de media over de crisis op de internationale financiële markten door dubieuze hypotheeklen in de VS (het begin van de kredietcrisis) en de onrust op de aandelenbeurzen.

Eind 2007 kwam het consumentenvertrouwen in de Conjunctuurklok in de fase van laagconjunctuur (rode kwadrant). Binnen een jaar, in augustus 2008, lag het vertrouwen van consumenten op -28 . Het consumentenvertrouwen sloeg ruim een half jaar eerder om dan het conjunctuurbeeld volgens de Conjunctuurklok. Dat sloeg pas om in het voorjaar van 2008.

In de eerste acht maanden van 2017 was het vertrouwen vergelijkbaar met dat in de eerste acht maanden van 2007. Het vertrouwen ligt al vanaf november 2016 boven de 20 punten. In augustus 2017 werd met 26 punten het hoogste niveau in zestien jaar tijd bereikt. Daarna daalde het consumentenvertrouwen wel iets, maar in september, oktober en november 2017 lag het met 23 punten nog steeds ruim boven het gemiddelde over de afgelopen twintig jaar (-3). Hiermee verschilt het consumentenvertrouwen van 2017 sterk met dat van 2007: in november 2007 lag het vertrouwen 22 punten lager dan in november 2017.

3.1.1 Consumentenvertrouwen (seizoengecorrigeerd)

gemiddelde van de deelvragen

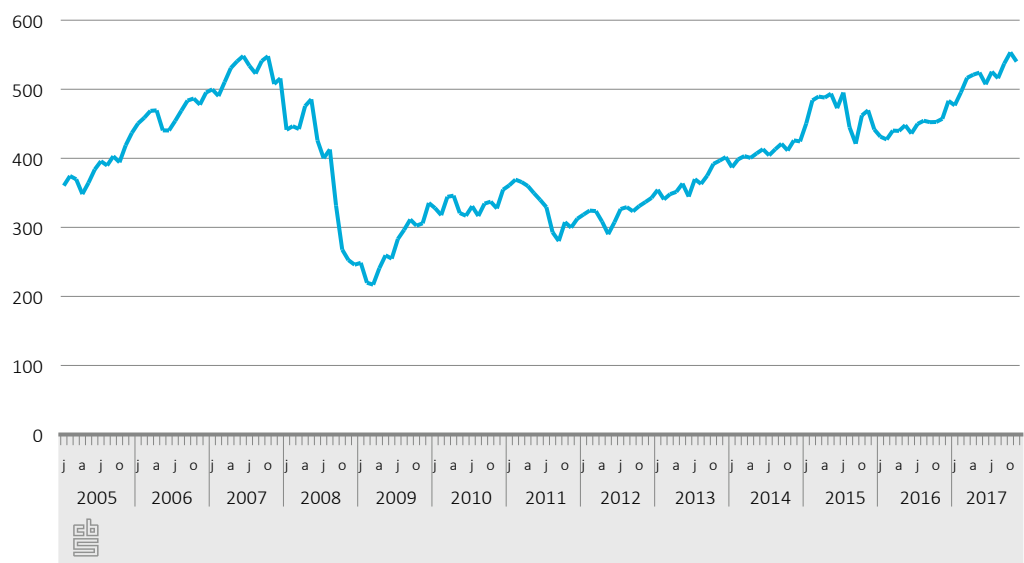

Bron: CBS.

Net als het consumentenvertrouwen loopt de aandelenbeurs vaak vooruit op de reële economie. In 2007 lag de AEX-index sinds maart tien maanden lang boven de 500 punten. Daarna begon de AEX-index te dalen en bereikte ongeveer anderhalf jaar later een dieptepunt van 217 punten (ultimo maart 2009). Ook het koersverloop op de beurs behoorde tot een van de eerste signalen van de conjuncturomslag.

Na het dieptepunt begin 2009 is de trend op de Amsterdamse beurs stijgend. Het vertrouwen op de aandelenmarkten was in 2017 ook relatief hoog. De AEX-index lag al vanaf maart boven de 500 punten. Eind oktober 2017 werd met 550 punten de stand van oktober 2007 overtroffen. Hiermee was ook de AEX-index terug op het niveau van voor de crisis. De Dow Jones bereikte overigens in oktober 2017 een 'all time high'. De AEX bereikte de recordstand van 700 punten tijdens de internethype van het jaar 2000.

3.1.2 AEX (ultimo maand)

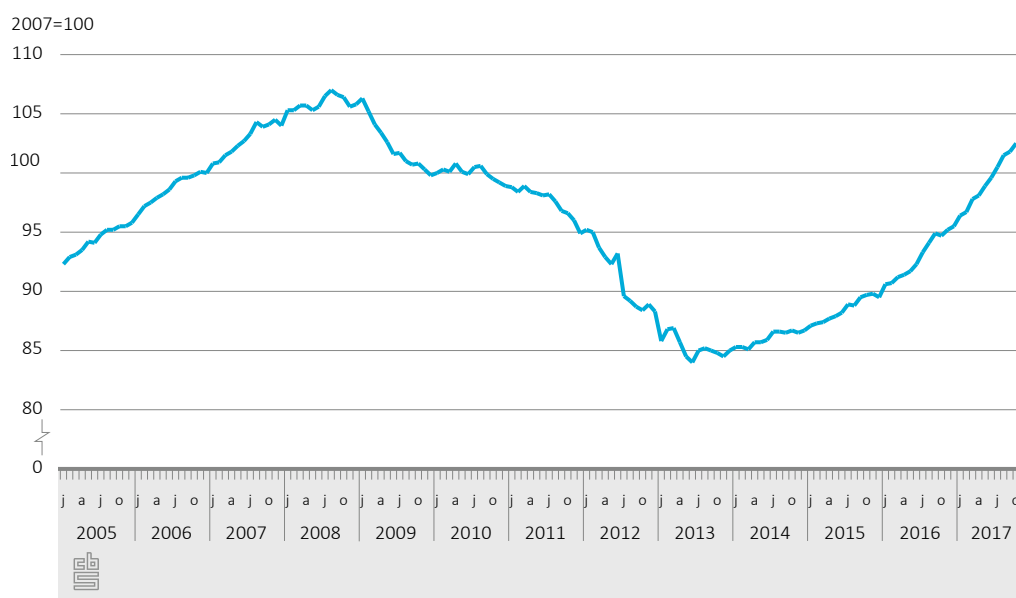

Bron: CBS.

3.2 Woningprijzen nog ruim 4 procent onder niveau van voor de crisis

De prijsindex bestaande koopwoningen was in 2008 de tweede indicator in de Conjunctuurklok die in laagconjunctuur raakte. Dit gebeurde een half jaar na het consumentenvertrouwen. Na de piek in de zomer van 2008 daalden de huizenprijzen. De dalende huizenprijzen zorgden er overigens voor dat de crisis in Nederland langer duurde en dieper was dan in veel andere landen in Europa.

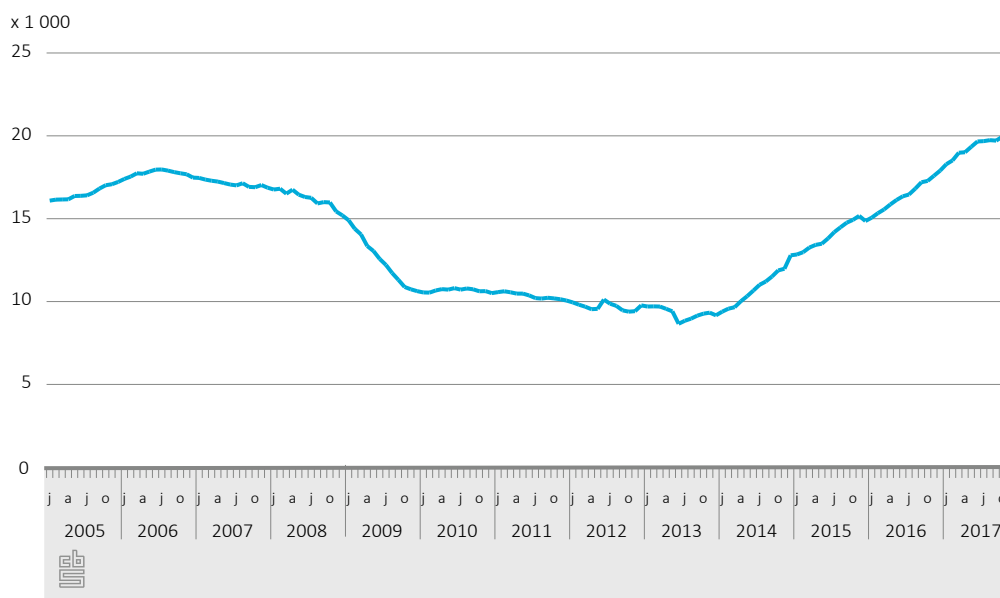
3.2.1 Prijsontwikkeling bestaande koopwoningen

Bron: CBS.

Het aantal woningen dat van eigenaar wisselde, bereikte al in de zomer van 2006 een piek en nam gedurende 2007 af. Na september 2008 liepen de verkopen nog sterker terug. Kopers hadden steeds meer keus, met dalende woningprijzen als gevolg. In juni 2013 bereikte het aantal transacties de bodem. De prijsindex bestaande koopwoningen lag toen ruim 21 procent onder het hoogtepunt van voor de crisis.

3.2.2 Aantal verkopen bestaande koopwoningen (voortschrijdend 12-maandsgemiddelde)

Bron: CBS.

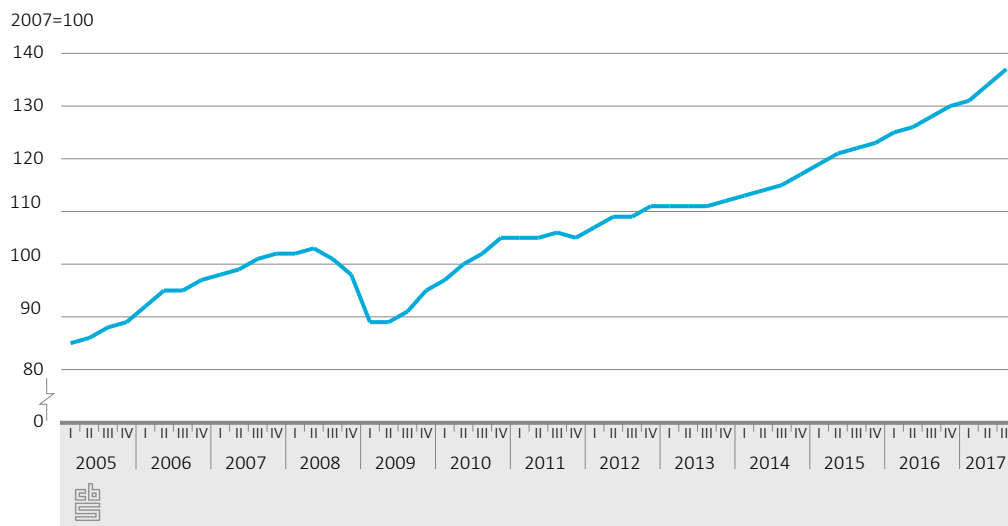
De huizenmarkt is door de lage hypotheekrente en de inhaalvraag de afgelopen jaren sterk aangetrokken. De prijzen en het aantal transacties van bestaande koopwoningen stijgen sinds juli 2013 bijna onafgebroken. Toch lagen de prijzen van bestaande koopwoningen in oktober 2017 gemiddeld nog ruim 4 procent onder het piekniveau van augustus 2008.

Er is sprake van grote regionale verschillen: in Amsterdam lag de prijsindex bestaande koopwoningen in het derde kwartaal van 2017 alweer 26 procent boven het hoogtepunt van voor de crisis. In het derde kwartaal van 2017 werd een recordaantal bestaande koopwoningen verkocht. In een aantal delen van Nederland, zoals Noord-Holland en Utrecht, droogt het aanbod op en krimpt het aantal transacties.

3.3 Nederlandse export 33 procent boven niveau van voor de crisis

Eind 2007 begon de groei van de export af te vlakken. Als gevolg van de kredietcrisis zakte in de herfst van 2008 de wereldhandel in. De Nederlandse export van goederen daalde in het derde kwartaal van 2008 voor het eerst ten opzichte van een kwartaal eerder. In het eerste kwartaal van 2009 was de afname zelfs bijna 10 procent. Een dergelijke grote daling van de export is zeer zeldzaam. Ook tijdens de economische krimp in 2012 en 2013 steeg de export vrijwel onafgebroken. In de afgelopen halve eeuw waren er maar drie jaar met een krimp van de export, waaronder 2009.

3.3.1 Uitvoer van goederen

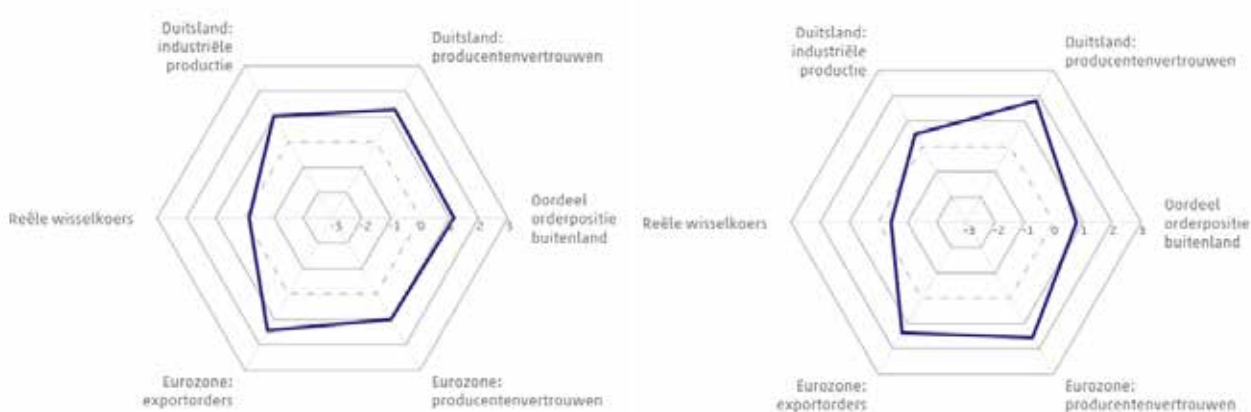

Bron: CBS.

Vanaf de tweede helft van 2009 herstelde de wereldhandel weer en sindsdien is de export nagenoeg onafgebroken gestegen. Nederland exporteerde in het derde kwartaal van 2010 weer meer dan voor de crisis. In het derde kwartaal van 2017 exporteerde Nederland ongeveer een derde meer goederen dan op het hoogtepunt voor de crisis.

Het CBS publiceert elke maand over de omstandigheden voor de export van goederen in de zogenoemde exportradar. De ontwikkelingen op de belangrijkste afzetmarkten en de Nederlandse concurrentiepositie (uitgedrukt in de wisselkoers) bepalen in sterke mate de exportomstandigheden.

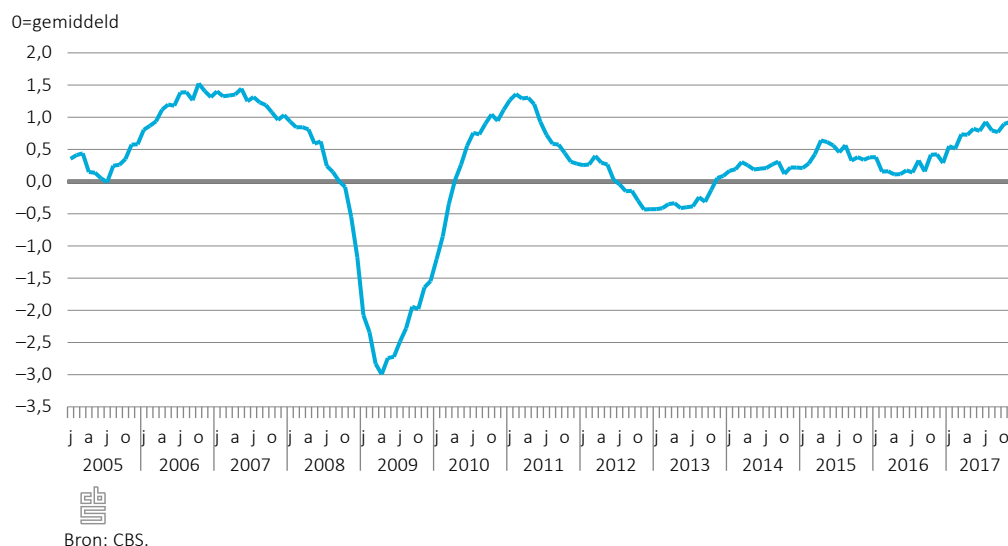
3.3.2 Exportradar, november 2007 (links) en november 2017 (rechts)

In november 2017 waren de omstandigheden voor de export per saldo bijna net zo gunstig als in november 2007. Het ongewogen gemiddelde van de indicatoren in de exportradar

bereikte een piek in mei 2007. Daarna werden de omstandigheden steeds minder gunstig, tot ze in oktober 2008 voor het eerst sinds het voorjaar van 2004 per saldo minder gunstig waren dan gemiddeld. Ook de export zelf begon vanaf het derde kwartaal van 2008 te dalen. De omstandigheden voor de export bereikten overigens in april 2009 een dieptepunt. Vanaf mei tot en met november 2017 waren de omstandigheden voor de export redelijk stabiel op een wat lager niveau dan in 2007. Van een dalende trend (zoals in 2007) was echter geen sprake.

3.3.3 Ongewogen gemiddelde van de indicatoren in de exportradar

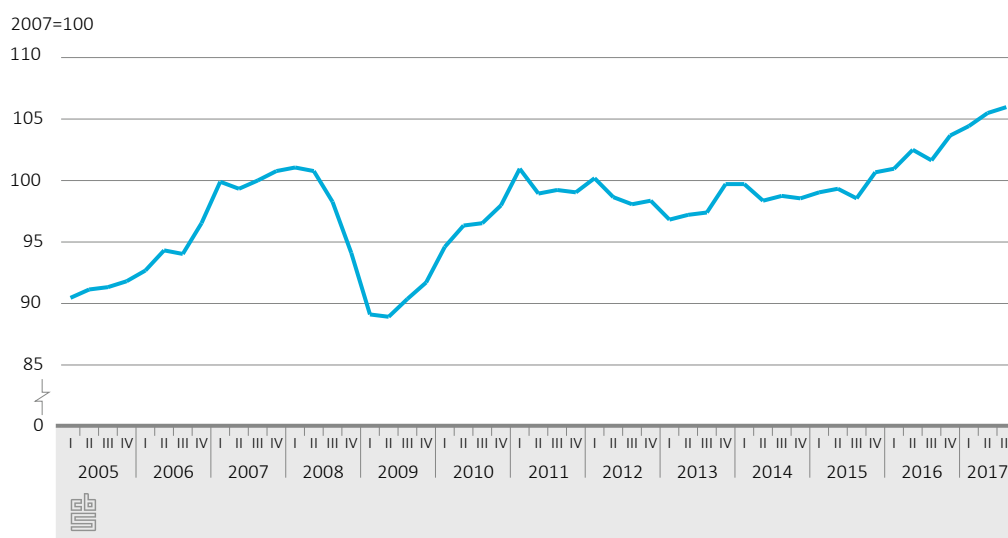

3.4 Productie industrie op hoogste niveau ooit

De Nederlandse industrie is sterk op export gericht. Tien jaar geleden groeide de productie nog door tot en met het eerste kwartaal van 2008. Toen eind 2008 de wereldhandel inzakte en de uitvoer kromp, zakte ook de industriële productie snel in. In het eerste kwartaal van 2009 daalde de productie met ruim 5 procent ten opzichte van een kwartaal eerder. De bezettingsgraad in de industrie daalde van 84 procent eind 2007 tot een dieptepunt van 74,4 procent in het tweede kwartaal van 2009.

Sinds het tweede kwartaal van 2016 ligt de productie van de industrie boven het piekniveau van het eerste kwartaal van 2008. In het derde kwartaal van 2017 lag de bezettingsgraad in de industrie op 83,4 procent. Dat is bijna op het niveau van het vierde kwartaal van 2007. De productie was in het derde kwartaal van 2017 bijna 5 procent hoger dan tijdens de top voor de crisis en bereikte het hoogste niveau ooit.

3.4.1 Productie industrie (seizoengecorrigeerde dagproductie)

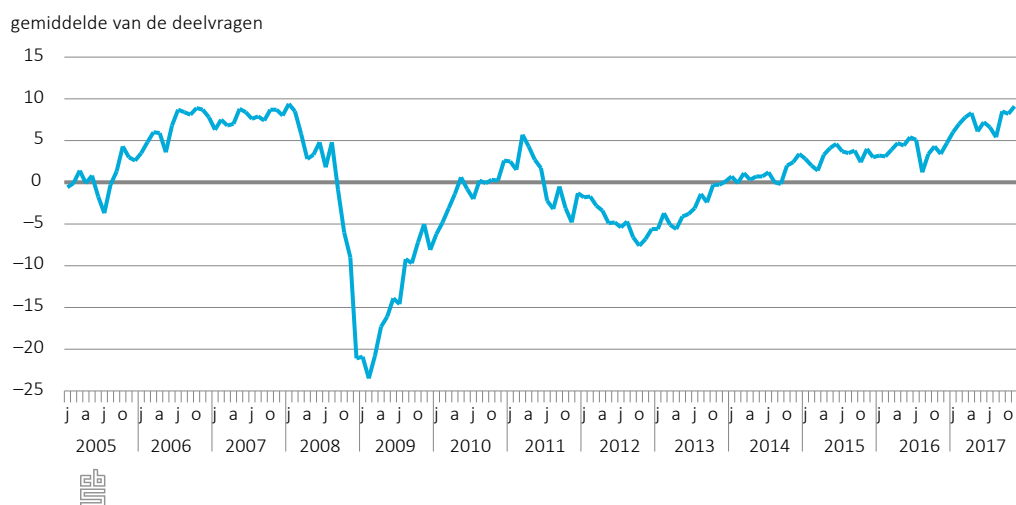
Bron: CBS.

3.5 Producentenvertrouwen bijna weer op recordhoogte

Het producentenvertrouwen was in september 2007 met 7,4 nog relatief hoog. Waar het consumentenvertrouwen in september 2007 onderuit ging, bleef het vertrouwen van industriële ondernemers tot en met de zomer van 2008 nog redelijk op niveau. Het vertrouwen bereikte in januari van 2008 met 9,4 zelfs nog het hoogste niveau ooit.

Pas in december 2008 zakte de stemming onder ondernemers in de industrie in, meer dan een jaar na het vertrouwen van consumenten. Het was zelfs de grootste daling sinds het begin van de maandelijkse enquête in 1985. Een paar maanden later, in februari 2009, bereikte het producentenvertrouwen de laagste waarde ooit (-23,5).

3.5.1 Producentenvertrouwen, seizoengecorrigeerd

Bron: CBS.

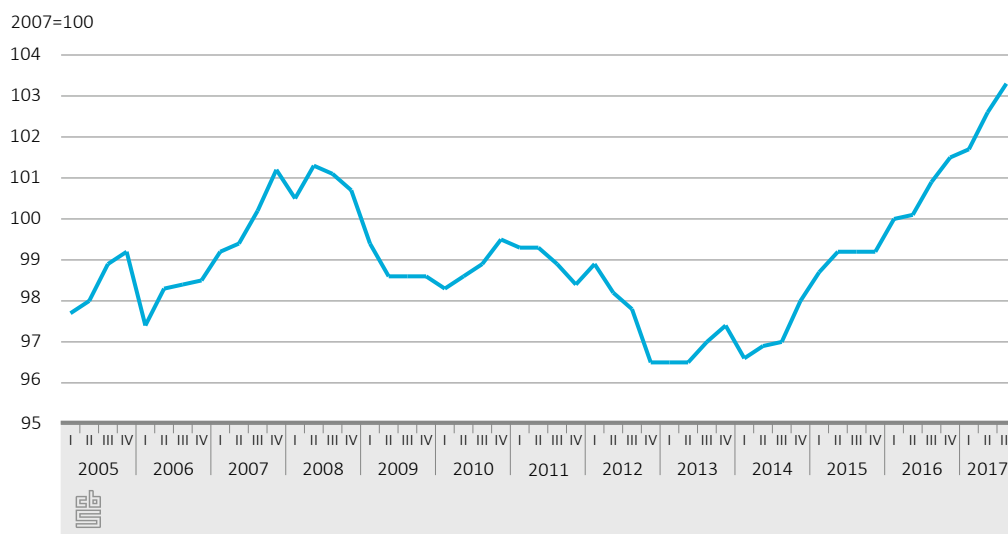
In november 2017 lag het vertrouwen van producenten op 9,1. Dat is het op een na het hoogste niveau ooit. Alleen in januari 2008 was het vertrouwen met 9,4 hoger. De trend is sinds het najaar van 2012 stijgende.

3.6 Consumptie huishoudens pas laat weer op niveau 2008

De consumptie door huishoudens belandde in september 2008, gelijk met de industriële productie en het producentenvertrouwen, in een fase van laagconjunctuur. In het derde kwartaal van 2008 daalden de bestedingen van consumenten voor het eerst op kwartaalbasis. Vooral in het eerste kwartaal van 2009 daalden de uitgaven sterk. Toen bereikte ook het consumentenvertrouwen een dieptepunt van –30 in maart 2009. Pas in het tweede kwartaal 2010 stegen de bestedingen weer.

De consumptie door huishoudens kreeg behoorlijke klappen door achtereenvolgens de krediet- en de eurocrisis. Pas vanaf 2014 werd een duidelijk stijgende lijn ingezet en in het eerste kwartaal van 2016 bereikte de consumptie weer het piekniveau van voor de crisis. In het derde kwartaal van 2017 besteedden consumenten 2 procent meer dan voor de economische crisis. De uitgaven van consumenten gaven de economie in 2017 een verdere stimulans.

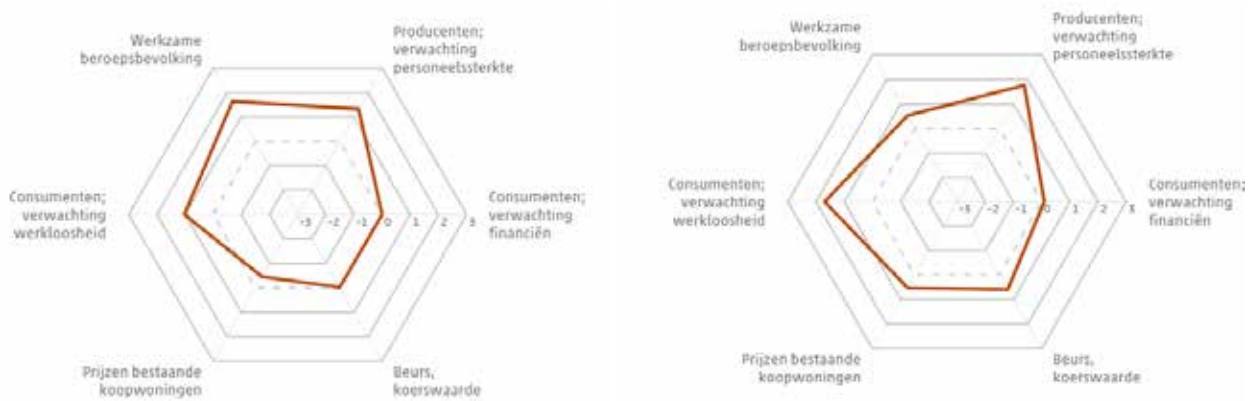
3.6.1 Consumptie door huishoudens

Bron: CBS.

De omstandigheden voor de consumptie, zoals gepubliceerd in de consumptieradar, zijn ook pas ruim een jaar beter dan gemiddeld. De consumptie door huishoudens hangt onder meer samen met de verwachtingen van consumenten, de ontwikkeling van hun vermogen en de situatie op de arbeidsmarkt.

3.6.2 De consumptieradar, november 2007 (links) en november 2017 (rechts)

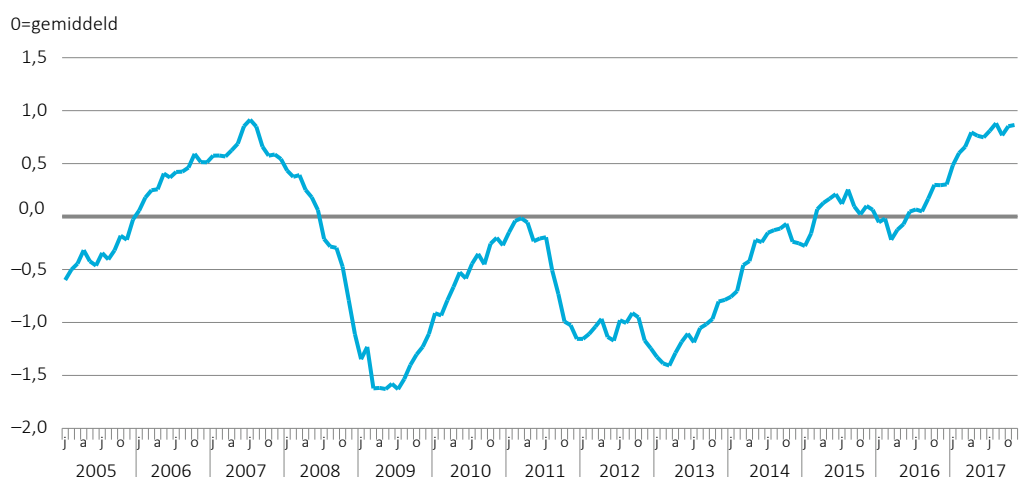

De omstandigheden voor de consumptie waren in november 2017 gunstiger dan in november 2007. Het verschil zat in de ontwikkeling van de huizenprijzen, de verwachting van consumenten over de toekomstige werkloosheid en de ontwikkeling van de beurskoersen. Daarentegen was de ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking slechter dan in november 2007.

In november 2007 namen de omstandigheden voor de consumptie al een paar maanden af. De condities piekten in juli 2007. Daarna verslechterden ze, min of meer tegelijk met het consumentenvertrouwen. In juli 2008 waren de omstandigheden per saldo slechter dan gemiddeld en in mei 2009 bereikten ze een dieptepunt. Het daaropvolgende herstel stakte in maart 2011.

Pas in maart 2015 waren de omstandigheden per saldo weer gunstiger dan gemiddeld. Van april tot en met november 2017 waren de omstandigheden voor consumptie redelijk stabiel, vergelijkbaar met het niveau van de consumptieomstandigheden in de zomer van 2007.

3.6.3 Ongewogen gemiddelde van de indicatoren in de consumptieradar

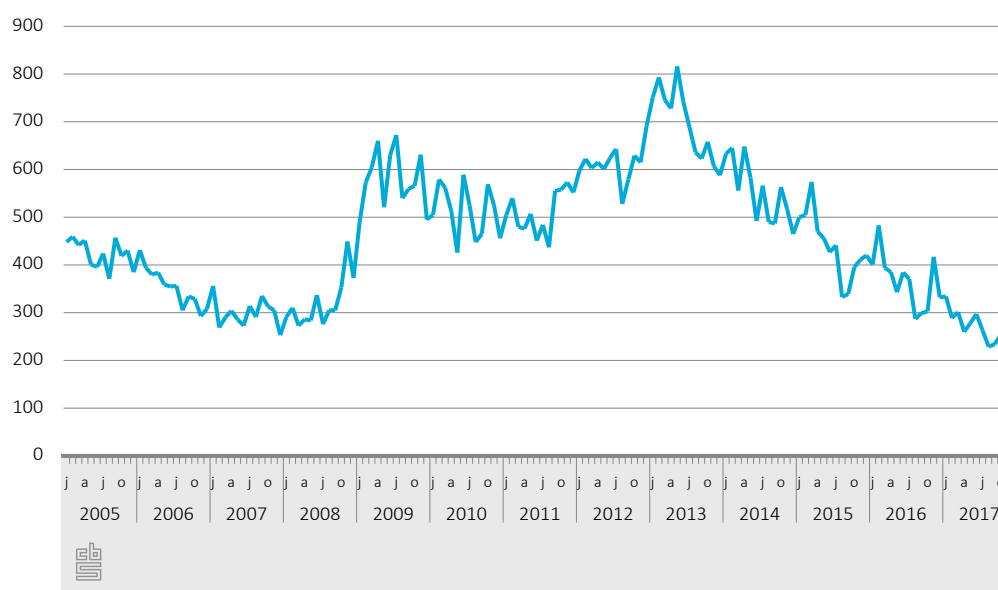

Bron: CBS.

3.7 Faillissementen op laagste niveau in deze eeuw

In 2007 lag het aantal faillissementen van bedrijven en instellingen (voor zittingsdagen van de rechtbank gecorrigeerd) vergeleken met voorgaande jaren op een laag niveau. In de loop van 2008 begon het aantal faillissementen echter op te lopen en eindigde dat jaar boven het langjarig gemiddelde, in een fase van laagconjunctuur. Begin 2009 schoot het aantal faillissementen sterk omhoog. Pas na mei 2013 ging het aantal faillissementen weer dalen. Het aantal faillissementen lag in augustus 2017 op het laagste niveau in deze eeuw. In september en oktober 2017 nam het aantal weer wat toe, maar de trend is nog steeds dalend.

3.7.1 Faillissementen, zittingsdag gecorrigeerd

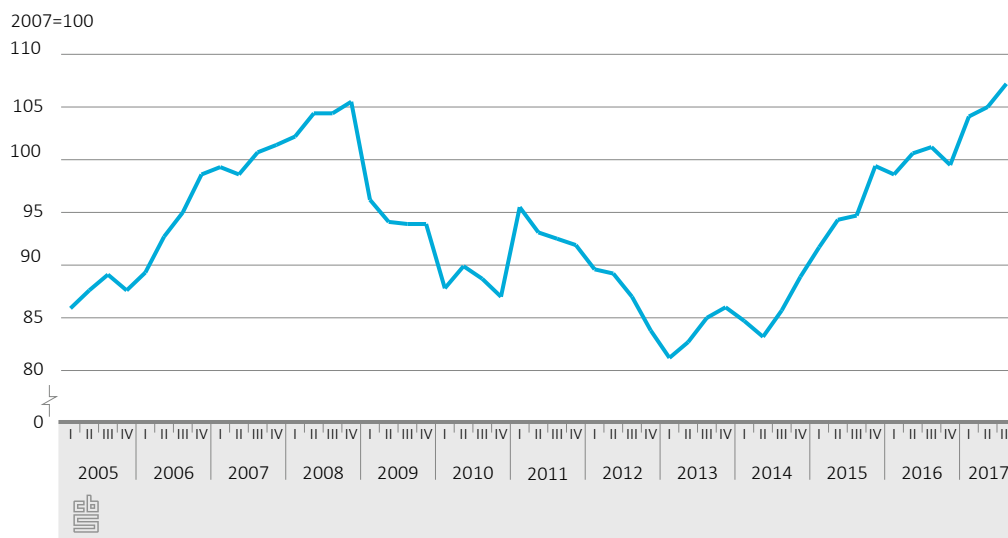
Bron: CBS.

3.8 Investerings voor het eerst boven niveau van voor de crisis

Net als de uitvoer van goederen en de consumptie door huishoudens behoren de investeringen in vaste activa tot de bestedingscategorieën waaruit het bbp is opgebouwd. De investeringen raakten als laatste bestedingscategorie in de Conjunctuurklok in een fase van laagconjunctuur. De investeringen daalden voor het eerst in het eerste kwartaal van 2009, met bijna 10 procent ten opzichte van een kwartaal eerder. De consumptie door huishoudens en de export daalden al twee kwartalen eerder.

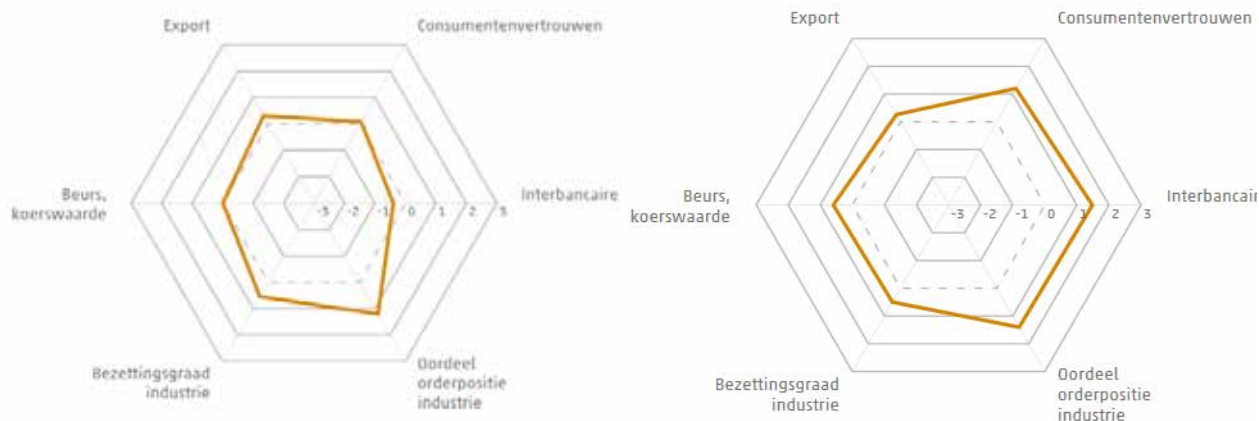
De investeringen en de uitvoer werden het zwaarst geraakt door de kredietcrisis. Maar anders dan bij de export werd het herstel van de investeringen gebroken door de eurocrisis. In het derde kwartaal van 2017 was het niveau van de investeringen in vaste activa voor het eerst weer boven het niveau van voor de crisis, bijna 2 procent.

3.8.1 Investerings in vaste activa

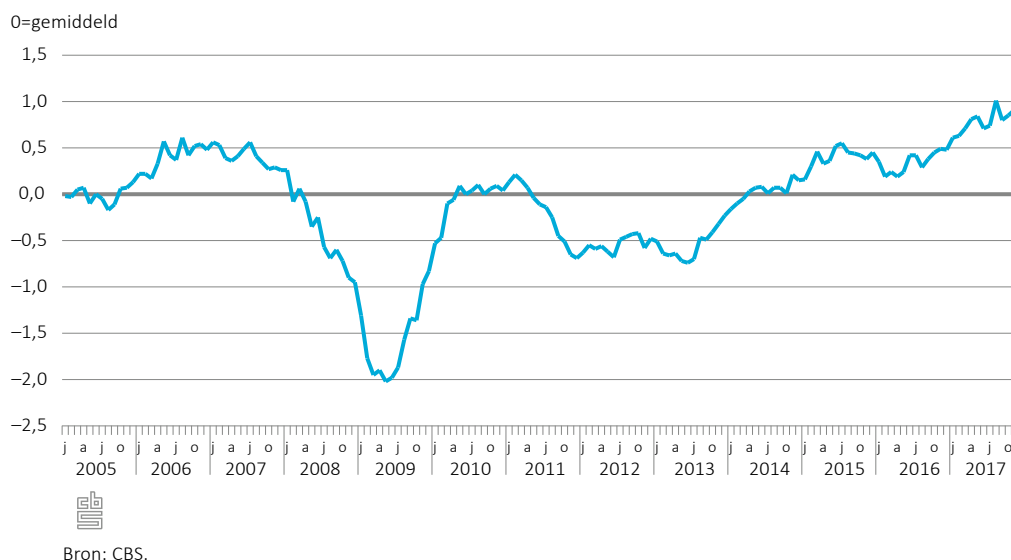
De investeringen hangen onder meer samen met de situatie op de afzetmarkten en de financiële markten. De omstandigheden voor de investeringen volgens de investeringsradar waren in november 2017 een stuk gunstiger dan in november 2007. Vooral het consumentenvertrouwen, de interbancaire rente en de ontwikkeling op de beurs waren veel gunstiger voor investeringen.

3.8.2 De investeringsradar, november 2007 (links) en november 2017 (rechts)

De onderliggende factoren voor de investeringen piekten in juli 2007 en werden daarna steeds minder gunstig. Vanaf april 2008 waren de omstandigheden voor de investeringen per saldo ongunstig. Pas in de zomer van 2010 waren ze gemiddeld genomen weer beter dan gemiddeld. Dat duurde echter nog geen jaar. Vanaf mei 2011 tot april 2014 waren ze weer ongunstiger dan gemiddeld. Sinds medio 2013 is trend stijgende.

3.8.3 Ongewogen gemiddelde van de indicatoren in de investeringsradar

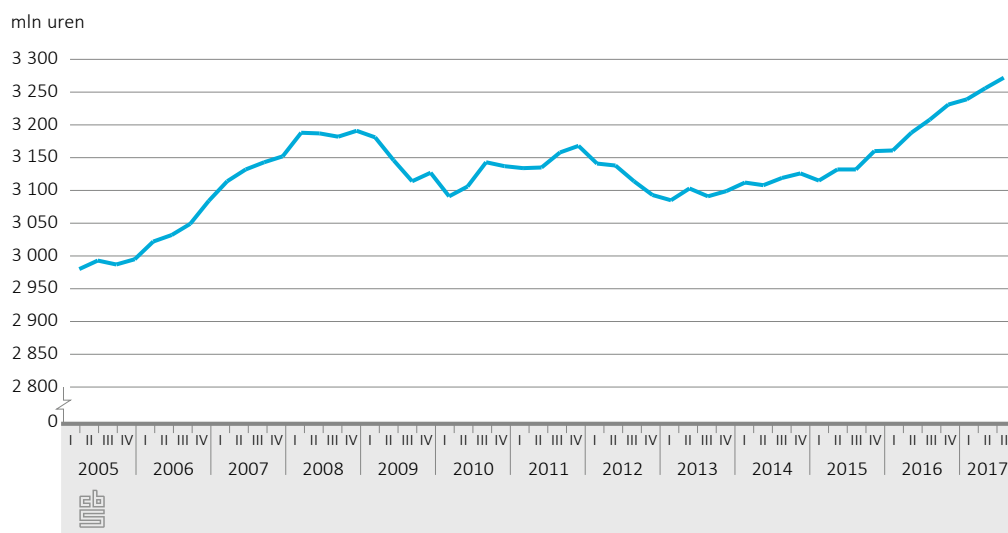
4. Arbeidsmarkt nog niet zo krap als voor de crisis

De arbeidsmarkt loopt doorgaans conjunctureel wat achter op de economische ontwikkeling. Toch was in 2009 al het effect te zien van de grote recessie. Het aantal gewerkte uren piekte in het vierde kwartaal van 2008 (twee kwartalen nadat het bbp een piek bereikte). Daarna nam het aantal uren af en bereikte in het eerste kwartaal van 2010 een dieptepunt.

De economische groei van de afgelopen jaren ging gepaard met een stijging van het gewerkte aantal uren. Het totaal aantal gewerkte uren overtrof in het derde kwartaal 2016 voor het eerst de piek van het vierde kwartaal van 2008. In het derde kwartaal van 2017 bereikte het aantal gewerkte uren een nieuw record na 2,5 jaar van onafgebroken groei, van 3,3 miljard uren.

De groei is wel minder sterk dan in 2007. In de afgelopen vier kwartalen samen bedroeg de groei 64 miljoen uren. Tien jaar geleden groeide het aantal gewerkte uren met 94 miljoen in dezelfde periode.

4.0.1 Gewerkte uren, seizoengecorrigeerd

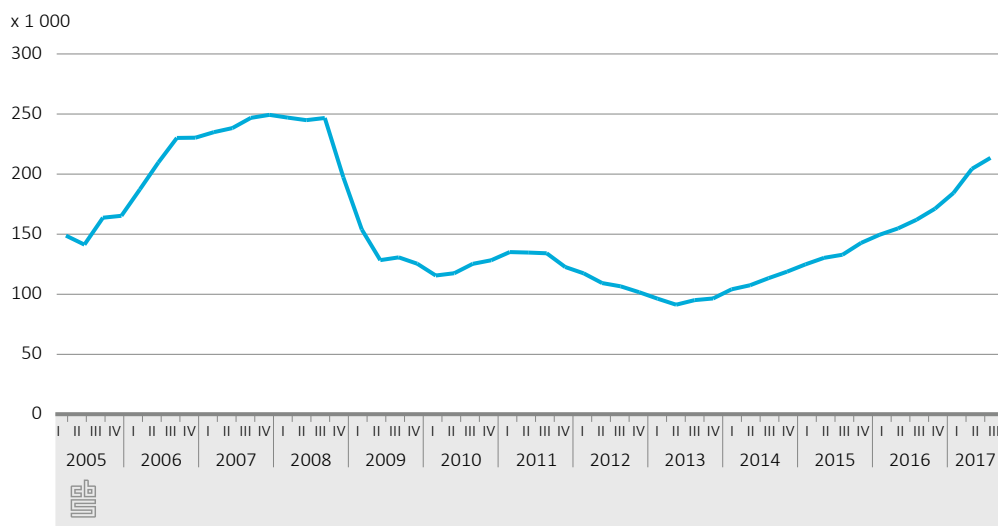
Bron: CBS.

Het aantal vacatures piekte in het vierde kwartaal van 2007 met bijna 250 duizend. Vanaf het vierde kwartaal van 2008 begon dit aantal sterk te dalen. Dit was een kwartaal eerder dan de daling van het aantal gewerkte uren.

Vanaf het najaar van 2013 nam het aantal vacatures elk kwartaal toe. Eind september 2017 waren er 213,5 duizend openstaande vacatures. Dit is ruim dubbel zoveel als in het tweede kwartaal van 2013, toen het aantal vacatures de laagste stand bereikte met 91 duizend.

In het derde kwartaal van 2017 steeg het aantal vacatures met 9 duizend in vergelijking met het tweede kwartaal van 2017. De toename was dit kwartaal iets kleiner dan in de voorgaande twee kwartalen, toen het aantal vacatures toenam met respectievelijk 13 duizend en 20 duizend. Het totaal aantal openstaande vacatures in het derde kwartaal lag nog ruim onder het hoogtepunt kort voor de crisis. Toen waren er bijna 250 duizend openstaande vacatures.

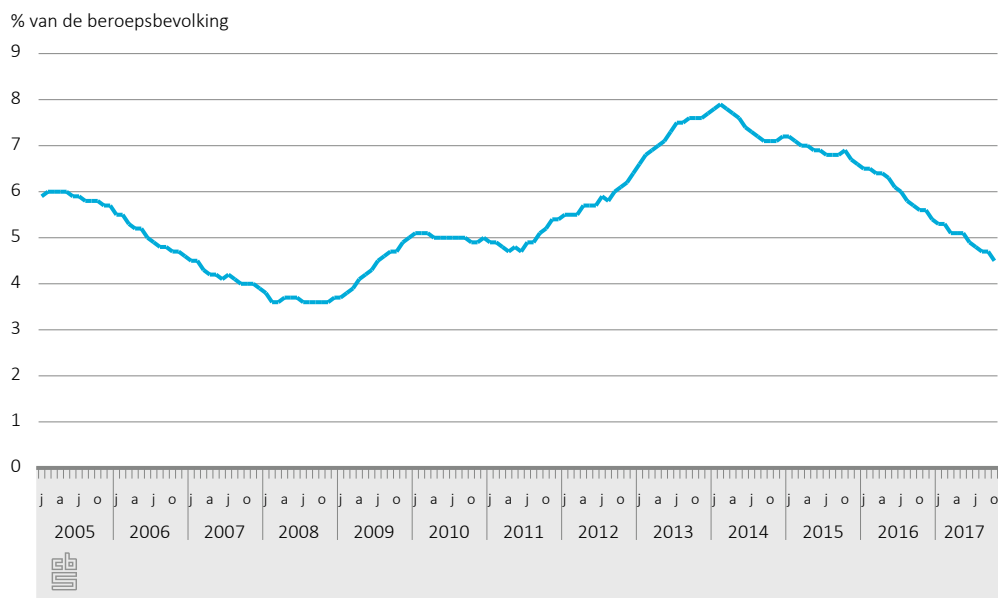
4.0.2 Openstaande vacatures, seizoengecorrigeerd

Bron: CBS.

Tien jaar geleden, in november 2007, was het werkloosheidspercentage (volgens de ILO-definitie) 4 procent. De werkloosheid stond in een groot deel van 2008 met 3,6 procent op een laagtepunt. In oktober 2017 waren er 404 duizend personen werkloos, wat gelijk is aan 4,5 procent van de beroepsbevolking. De werkloosheid was in het najaar van 2017 relatief gezien nog hoger dan tien jaar geleden. Wel is de trend sterk dalende.

4.0.3 Werkloosheid

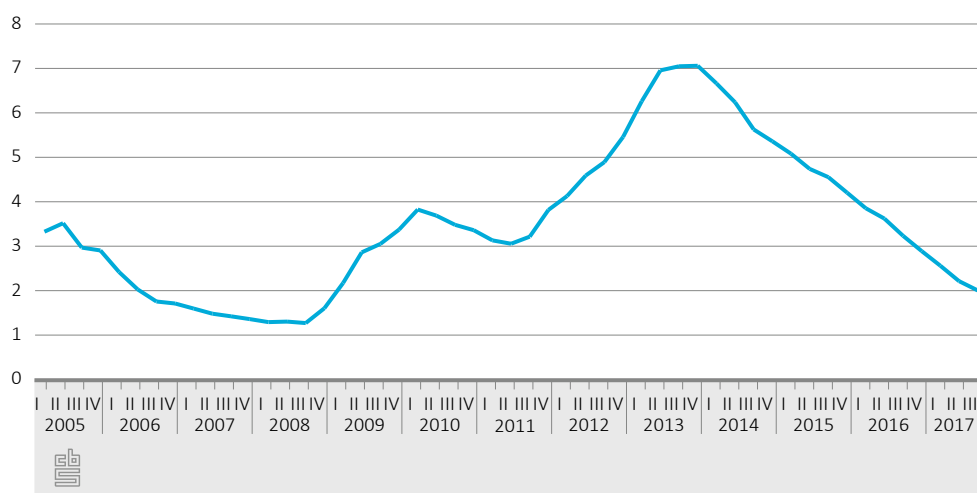
Bron: CBS.

Doordat het aantal vacatures oploopt en het aantal werklozen daalt, neemt de spanning op de arbeidsmarkt toe. Tegenover elke openstaande vacature stonden in het derde kwartaal van 2017 gemiddeld 2 werklozen. Een jaar eerder waren dat er nog 3,2. De arbeidsmarkt is

echter nog niet zo krap als in het derde kwartaal van 2008. Toen waren er per openstaande vacature 1,3 werklozen. De spanningsmeter arbeidsmarkt van het CBS geeft nog steeds een aantrekkelijke arbeidsmarkt aan.

Het Nederlandse bedrijfsleven heeft steeds meer moeite met het vinden van geschikte arbeidskrachten. Aan het begin van het vierde kwartaal 2017 meldde één op de zes ondernemers personeelstekort als een belemmering te ervaren. De toenemende vraag naar geschikt personeel valt samen met de gestaag aantrekkelijke economie.

4.0.4 Aantal werklozen per vacature

Bron: CBS.

5. Conclusie

De Nederlandse economie verkeert volgens de CBS-Conjunctuurklok in hoogconjunctuur. De opgaande conjuncturele fase duurde in november 2017 ruim vier jaar. Tien jaar eerder was het beeld in grote lijnen hetzelfde. Ook toen was het hoogconjunctuur en was de opgaande fase ongeveer even oud.

In 2007 stond de Nederlandse economie aan de vooravond van de grote recessie. Het consumentenvertrouwen was een van de eerste conjunctuurindicatoren in de Conjunctuurklok die de omslag signaleerde. In september 2007 daalde het vertrouwen ongekend sterk en ruim een half jaar later sloeg ook de conjunctuur om. Hoe doen het consumentenvertrouwen en de andere indicatoren van de Conjunctuurklok het in het najaar van 2017? Zijn er vergelijkbare ontwikkelingen met tien jaar geleden?

In november 2017 waren er nog geen indicatoren in de Conjunctuurklok die een significante omslag vertoonden. Het consumentenvertrouwen was in november 2017 met 23 punten nog steeds relatief hoog. Veel hoger dan de 1 punt in november 2007. De AEX-index overtrof in oktober 2017 de stand van oktober 2007. De trend op de Amsterdamse beurs stijgt al ruim acht jaar.

De prijzen van bestaande koopwoningen lagen in oktober 2017 gemiddeld nog ruim 4 procent onder het piekniveau van augustus 2008. Wel gingen er niet eerder zoveel bestaande koopwoningen van de hand in een kwartaal als in het derde kwartaal van 2017. Inmiddels zijn de eerste tekenen van krapte op de woningmarkt zichtbaar. In een aantal regio's van Nederland, zoals Noord-Holland en Utrecht, krimpt het aantal transacties al een paar kwartalen: het aanbod kan de vraag niet meer bijhouden, waardoor de prijzen hier veel harder stijgen dan in de rest van het land.

Het producentenvertrouwen stond in oktober 2017 nog steeds op een hoog niveau. Sinds medio 2014 is er sprake van een stijgende trend van de industriële productie. De productie van de industrie lag in het derde kwartaal van 2017 op het hoogste niveau ooit. Ook de consumptie door huishoudens en de investeringen in vaste activa zijn sinds 2014 sterk gestegen.

De uitvoer van goederen is sinds het dieptepunt begin 2009 vrijwel onafgebroken toegenomen. De omstandigheden voor de export waren in november 2017 nagenoeg even gunstig als tien jaar eerder. Toen waren deze omstandigheden echter al aan het verslechteren. Daarvan was in november 2017 geen sprake. De condities voor de consumptie en investeringen waren in november 2017 gunstiger dan tien jaar eerder. Ook deze radars lieten toen verslechterende omstandigheden zien. Dat was in november 2017 niet het geval.

Het aantal faillissementen van bedrijven nam in september en oktober 2017 weliswaar wat toe, maar lag nog steeds op het laagste niveau sinds het begin van deze eeuw. Tegelijkertijd trok de arbeidsmarkt verder aan, resulterend in meer banen, meer openstaande vacatures en minder werklozen. Het werkloosheidspercentage stond in oktober 2017 op 4,5 procent. Dat is nog wel hoger dan de 4 procent in oktober 2007. De werkloosheid daalde toen nog verder naar 3,6 procent in een groot deel van 2008.

De arbeidsmarkt is niet meer zo ruim als een paar jaar geleden, maar ook nog niet zo krap als in het derde kwartaal van 2008. Toen waren er per openstaande vacature 1,3 werklozen, tegen 2,0 in het derde kwartaal van 2017. Het Nederlandse bedrijfsleven geeft wel aan steeds meer moeite te hebben met het vinden van geschikte arbeidskrachten.

Hoewel de Conjunctuurklok in november 2007 nog duidelijk een fase van hoogconjunctuur aangaf, waren destijds al wel de eerste tekenen van de naderende crisis zichtbaar. Niet alleen was het consumentenvertrouwen al stevig onderuitgegaan, ook waren de omstandigheden voor uitvoer, consumptie en investeringen al aan het verslechteren. Dit soort tekenen van een naderende omslag waren in november 2017 niet aanwezig. Wel is er sprake van een sterk toegenomen krapte op de arbeids- en woningmarkt.

Verklaring van tekens

Niets (blanco)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
.	Het cijfer is onbekend, onvoldoende betrouwbaar of geheim
*	Voorlopige cijfers
**	Nader voorlopige cijfers
2016–2017	2016 tot en met 2017
2016/2017	Het gemiddelde over de jaren 2016 tot en met 2017
2016/'17	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2016 en eindigend in 2017
2014/'15–2016/'17	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2014/'15 tot en met 2016/'17

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever
Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Prepress
CCN Creatie en visualisatie, Den Haag

Ontwerp
Edenspiekermann

Inlichtingen
Tel. 088 570 7070
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen/Bonaire, 2017.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.